

HORVÁTH ISTVÁN

GLOBALIZÁCIÓ ÉS NEMZETÉPÍTÉSI TÖREKVÉSEK SZORÍTÁSÁBAN

Az erdélyi magyar tömeges elvándorlás évszázada

■ Egy évezred perspektívájában szemlélve Erdély területe vándormozgalmi szempontból így írható le: honfoglalás és portyázások, betelepülések és betelepítések, deportálások, kilátástalan menekülések, politikai és gazdasági indíttatású elvándorlás... Az árnyaló felsorolás folytatható. Ám az utolsó évszázad mindenképpen kiemelkedő, sőt rendkívül mozgalmas, ugyanakkor számos vonatkozásban drámai periódusa ennek a nagyobb ezeréves történeti ívnek.

Az utóbbi, valamivel több mint száz évben, elvben – és felvállaltan – nagy vonalakban négy jelentősebb periódus, migrációs rezsim különíthető el:

a) Hozzávetőleg 1880-tól az első világháborúig tart a *felemás térségi modernizációnak* be tudható átfogó és rendkívüli mértékben összetett migrációs folyamat.

b) A két világháború periódusa, amelyet vándormozgalmi szempontból két tényező határoz meg: a határváltások és a *térség nemzeti logika szerint történő átszervezési kísérletei*, illetve a több közösséget is érintő *kényszermigráció*.

c) A létező szocializmus periódusában lezajlott *politikai migráció* és *etnikai kiválási folyamatok*, mindenekelött a zsidók és a németek elvándorlása.

d) A posztkommunista periódusban bekövetkező – a térségnek a *globális gazdasági rendszerhez történő visszacsatolását követő* – migrációs áramlások.



**Az államhatárok
változása, a létező
szocialista rendszer
kiépülésének, majd
krízisének
a körülményei között
bekövetkezett etnikai
jellegű nyomás és
késztetés [...]
450–480 ezer magyar
elvándorlását idézte elő.**

■ A 19. század utolsó évtizedeiben demográfiai és gazdasági modernizáció szempontjából az erdélyi térségben felemás állapotok uralkodtak. A 19. század során Nyugat-Európában a demográfiai modernizáció jelei mutatkoznak, vagyis fokozatosan, de jelentősen csökken a születések száma, valamint – az átlagéletkor növekedésének betudhatóan – a halandóság is. 1910-ig Erdély kétharmad részében még nem indul meg a termékenység-csökkenés (Ájus 2010. 136.), vagyis a népesség erőteljes növekedése volt a jellemző. Másrészt a modern infrastruktúra kiépítése, az iparosítás, valamint az urbanizáció szempontjából – a Bán-ságot és Dél-Erdélyt kivéve – a térség nagy része nemcsak Európa vagy Ausztria, hanem Magyarország viszonylatában is inkább elmaradottnak, perifériának számított. Vagyis a népességnövekedés üteme messze meghaladta a gazdasági fejlődés dinamikáját. A képlet a következő volt: korlátozott földhozzáférés, mérsékelt ipari fejlődés, zömében földművelésből élő, ám növekvő népesség. Ez a sajátos konfiguráció egész Erdély – de kiemelkedően Székelyföld – szintjén jelentős agrárnépfelesleget eredményezett (Venczel 1988).

Habár a kereskedelem globalizációjának a folyamata már pár százada folyt, egyes gazdaságtörténések az 1870–1913 közötti periódust az első igazi átfogó globalizációs hullámként értelmezik (Hirst, Thompson és Bromley 2015. 2–3.). Ez térségünk viszonylatában azt jelentette, hogy a termelés technológiai szintje és hatékonysága, a behozatalból származó áruforgalom meghatározóan kiterjed a gazdasági dinamikára. A helyi gazdaságok, a helyi piacok, beleértve a munkaerőpiacot, fokozottan integrálódnak, és megmérettetnek egy egyre hatásosabban átfogó és egyre inkább mélyebbre ható globális gazdasági struktúrában. Így Kelet-Közép-Európa periferikus helyzete az új integrált nemzetközi struktúrában is periferikus marad (Berend 2013. 30–39.). A terebélyesedő és mélyülő nemzetközi kapcsolódás kontextusában nemcsak a kereskedelem, a nemzetközi áruforgalom volumene nő meg drámaian, hanem a munkaerő mozgástere is. A 19. század utolsó évtizedeiben a térség bekapcsolódik a nemzetközi népességáramlásokba, ami az erdélyi „népfelesleg” meghatározóan két irányba történő elvándorlását eredményezi: Amerika és Románia (az Ókirályság).

A vázolt gazdasági konjunktúrában, a 19. század utolsó évtizedeiben jelentősen megnövekszik az Egyesült Államok munkaerőigénye. Az addig dominánsan Nyugat-Európából érkező migránsok mellett megnő a Kelet-Európából bevándorlók aránya. Amíg 1880-ban az Osztrák–Magyar Monarchiából és az Oroszországból származó migránsok összesen 150 000 személyt tettek ki, 1890-re a csak a Monarchiából származók száma 593 000 volt, 1910-re már meghaladta a kétmilliót (Bade 2003. 93.). 1846–1924 között (az 1900-as népességet véve figyelembe) a Monarchia lakosságának hozzávetőleg tíz százaléka távozott a tengeren túlra (Massey 1988. 386.). Az akkori Magyarország területéről, a visszatelepedőket leszámítva, 1,2–1,3 millió kivándorlót regisztráltak.

Am ebben a periódusban Erdély egyik sajátossága nemcsak az volt, hogy más országrészek viszonylatában kisebb mértékben vett részt az Amerika irányába történő migrációban, hanem az is, hogy meghatározó kibocsátó térségként jelentős szerepet játszott a korabeli romániai bevándorlásban is. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a 19. század utolsó évtizedeiben beinduló gazdaságfejlődés jelentős számú bevándorlót vonzott az Ókirályságba. Egyrészt az akkori Románia mezőgazdasági termelése 3,7-szeresére növekedett, ami mindenképp a termő-

földek – és nem a termelékenység – növekedésének tudható be, tehát továbbra is egy nagyon munkaerő-igényes ágazat maradt (Murgescu 2010. 120, 33.), és a határszélekről vonzotta az idénymunkásokat. Másrészt a kézművesipar is jelentős növekedésnek indult, és a szakképzett munkaerőt az akkori román gazdaság nagyrészt bevándorlásból biztosította. Ilyen feltételek közepette nem meglepő, hogy 1860–1914 között az Ókirályság bevándorlási mérlege pozitív volt, a migrációból származó népességnyerességet 400 000 körülire teszik (Muntele 2003. 35.). A legfőbb kibocsátó térség pedig a Monarchia volt, ezen belül is Erdély, és nem kis mértékben a határszéli székely vármegyék.

A 20. század első másfél évtizedében (1899–1914 között) a történelmi Erdély vármegyeiből szinte ugyanannyian távoztak Amerika, mint Románia irányába: 111,7 ezer személy Amerikába, illetve 102,2 ezer az Ókirályságba (Bolovan 1999. 150.). Az akkori határszéli megyéket illetően 1881–1891 között a történelmi Erdély vármegyeiből Romániába távozott 50 513 személyből 20 097-en távoztak Háromszék, Csík, illetve Udvarhely vármegyéből (Bolovan 1999. 141.).

Varga E. Árpád becslései szerint az 1869–1919 közötti erdélyi migrációs veszteség 310–320 ezer körül volt (1998. 131.) ami Erdély 1900-as népességét figyelembe véve (4,9 millió), 6-7 százalékos elvándorlási arányt jelentett. Az erdélyi kivándorlásban, habár nem számottevő mértékben, de a különböző etnikumok differenciáltan vettek részt: a magyarok (legalábbis az első világháború végéig) – az össznépességen belüli arányukhoz viszonyítottan – valamivel kisebb mértékben, a németek pedig az össznépességen belüli arányukon felül. A románok össznépességen belüli arányuknak megfelelően képviseltették magukat (Varga 1998. 154.). A magyarság szempontjából az ebben a periódusban bekövetkező népességvesztés valahol százezer körüli lehetett.

Tehát az Erdély népesség-alakulására jelentősen kiható – meghatározóan gazdaságilag motivált – tömeges elvándorlás már 1918 előtt körvonalazódik. Az okok mindenekelőtt e régióban kialakult, a lassan modernizálódó gazdaság felvevőképességéhez mért népességtöbblettel magyarázhatóak, illetve az erdélyi térség világgazdasági rendszerben elfoglalt viszonylag periférikus helyével.

Nemzet, állam és terület.

Népességáramlások a két világháború kontextusában

■ A 18. századtól kezdődően az államok modernizációja mindenekelőtt az államiság legitimitásának új alapokra történő áthelyezését jelentette. Az eladdig érvényesülő dinasztikus elvet fokozatosan felváltotta a népszuverenitás elve (Brubaker 1996; Brubaker 2009). Ennek megfelelően az államok legitimitásának alapját nem történelmi/dinasztikus folyamatosság, hanem a népakarat képezi. Persze a népakaratra történő hivatkozás gyakorlati vonatkozásaiban nehezen megragadható rendezőelv. Hisz az, hogy akarati közösség, ahogyan a klasszikus francia nemzetfilozófia fogalmaz, nem igazán ragadható meg tapasztalati valóságként. A klasszikus német romantikus megközelítés valamivel praktikusabban alkalmazható téziseket fogalmazott meg, ugyanis a nemzetet történelmi-kulturális formációként tételtezte. Ennek megfelelően adott népességek kulturális (mindenekelőtt nyelvi) egységét potenciális nemzetre utaló tényezőként kell kezelni. Tehát a nyelvhatárokat egyfajta *in statu nascendi*, kialakulásra váró politikai határként értelmezi. Az első világháború nyomán összeomlott államhatalmi rend megfelelő alkalmat jelentett egy olyan új európai államszerkezet kialakítására,

amely egyrészt megfelel az általános népszuverenitás elvének, illetve tükrözi a térségek létező etnikai megoszlását.

Természetesen ez messzemenően nem sikerült. Egyrészt a térség nyelvi adottságai okán. Kelet-Közép-Európa nyelvi heterogenitása általában és a különböző nyelveket beszélők térbeli megoszlása nagyon összetett képet mutatott, egyértelmű elhatárolások alkalmazása teljeséggel lehetetlen lett volna. Ugyanakkor egyértelmű az is, hogy valójában az államhatárok kijelölése számos más – a népszuverenitás és az etnikai homogenitás következetes alkalmazásától eltérő – elv szerint történt. Következésképpen a Nagy Háború után kialakuló új államok és államhatárok – habár a minél homogénebb etnokulturális nemzeti térségek megvalósítását célozták meg – kisebb léptékekben majdnem ugyanolyan heterogén népességgel bírtak, mint azok a nagy impériumok, amelyekből kiváltak. Viszont volt egy nagy különbség az impérium és az új nemzetállam logikája között. Az imperiális logika számára politikailag irreleváns az alattvalók etnikai hovatartozása (legfennebb a vallási hovatartozást firtatja). A nemzetállam viszont nem elégszik meg az alattvalók meghunyászkodóan befizetett adóival, hanem polgárainak a kulturális, nyelvi lényegét „szomjazza” (Gellner 1983. 45–46.). Vagyis a kultúra jelentős mértékben elpolitizálódik, hisz a nemzetállam az állampolgárok közösségét nem egyszerűen azonos törvény elfogadása jegyében, hanem érzelmi azonosulási közösségeként értelmezi. Mégpedig olyan jellegű érzelmi azonosulási közösségeként, amelynek mintegy természetesen adott, primordiális előfeltételeként létezik (Anderson 1991. 143.). Vagyis a hivatalos nyelv használatát, sőt a mélyebb, etnikai jellegű kötődést a lojalitás egyik meghatározó ismérveként kezeli. Ennek megfelelően az állampolgári közösségek etnikai homogenitása, a nemzeti közösség kohéziójának nemcsak kívánatos, hanem szükséges előfeltételeként tételeződik (Rae 2002).

Ennek a jegyében a 19. századtól kezdődően az államok számos irányban tettek olyan lépéseket, amelyek a nemzet homogenitását, homogenizálását célozták meg: bizonyos kategóriák állampolgársághoz való hozzáféréseinek a korlátozása, kulturális asszimiláció, népességcsere, kitelepítések stb. (McGarry 1998; McGarry és O’Leary 1993; Rae 2002). Tehát a határok nemzeti alapon történő át-rajzolását követően beindultak azok az állampolitikák, illetve társadalmi szintű reakciók, állami politikák, amelyek célja az etnikailag homogén nemzetállami népeségek kialakítása volt. Ami mindenképpen egy sajátos, hosszú távon érvényesülő, a kisebbségeket potenciálisan migrációra készítő tényező volt.

Az állami, politikai modernizáció, függetlenség megszerzését vagy terület-szerzést követő államépítési folyamatok során, amelyek Kelet-Közép-Európában az első világháború kontextusában vagy azt követően zajlottak, mintegy 5,7 millió személy (nagy részük közvetlen kényszer hatására) mozdult el (Münz 2003. 39.). Az első világháborús események, de mindenekelőtt az impériumváltás hosszú folyamatának időszakában – a magyar közigazgatás visszavonulásának, illetve a román közigazgatás fokozatos térhódításának a kontextusában – 1918–1923 között 197 ezer (zömében magyar) személy hagyta el Erdélyt Magyarország irányába (Kocsis és Kocsisné 1991. 11.). Ezek zöme 145 000 a fegyverszüneti megállapodás (1918 vége) és a békeszerződés aláírása (1920) közötti átmeneti időszakban. A menekülés, áttelepedés még jelentős mértékű (évi tízezeret meghaladó vagy ahhoz közel álló) 1921–1923 között is, és csak 1924-re csökken számottevően.

Az impériumváltást követően az új államkeretekből a magyarok elvándorlása nem szűnt meg, de viszonylag kismértékű, átlagban az évi ezer személyt va-

lamivel meghaladó volt. Valószínűsíthető, hogy a jelentős menekült-áradattal szembesülő Magyarország befogadókapacitása elérte a felső határt. Ám ugyanakkor az is megemlítendő, hogy az elvándorlásra készítő más tényezők az előző periódusok viszonylatában sokkal kisebb mértékben fejtették ki a hatásukat. Például a világgazdaság alakulását hosszú távon elemző gazdaságtörténészek az 1914–1950 közötti időszakot a deglobalizáció periódusaként tartják számon (Hirst, Thompson és Bromley 2015. 2–3.), amikor is jelentős mértékben csökken a nemzetközi áruforgalom és tőke mozgás, megerősödik az állami protekcionizmus, és értelemszerűen visszaesik a nemzetközi migráció.

A bécsi döntés kapcsán bekövetkező határváltozások – Erdély két részre történő felosztása – újabb, kétirányú menekültfolyamatra adott alkalmat, amely egyféle magyar–román államközi megállapodás keretében zajló, de elvben önkéntes, a határváltozások által generált menekülthullámot/lakosságcserét eredményezett. Ennek során 160 000 magyar hagyta el Dél-Erdélyt, és telepedett át a magyar ellenőrzés alatt álló Észak-Erdélybe. Fordított irányba, 218 ezer román személy mozdult el (Schechtman 1962. 23.). A Dél-Erdélyből menekülő magyarok többsége – mintegy 106 000 személy – Észak-Erdélyben talált menedéket (Stark 2001), vagyis, a mostani határokat tekintve nem föltétlenül beszélhetünk magyarányú erdélyi magyar népességvesztésről.

Magyar vonatkozásban a második világháború vége két újabb nagy volumenű népességáramlásra adott alkalmat. Egyrészt a háború végét követő katonai események, valamint az előrevetített határrendezés eredményezett jelentős menekülthullámot. A régió stabilizálódása után, az 1949-es magyar népszámlálás szerint az akkori Magyarország népességéből 102 721 személy (ebből kb. húsz ezer bukovinai székely) 1938 márciusa előtt Románia területén élt (Stark 2001. 34.). Tehát ez tekinthető a második világháború végi, katonai események és (ismételt) határmódosítás okán bekövetkezett migrációs népességvesztéségre alsó határának.

Ugyanakkor a szovjet megszállás során deportált magyarok száma is jelentős. A visszatérő román hatóságokkal együttműködve a szovjet katonai hatóságok mintegy húszezer civilt (többnyire fiatal és felnőtt magyar férfit) deportáltak a Szovjetunióba, ám az összes erdélyi magyar vagy magyar kötődésű deportáltak száma majdnem ötvenezerre tehető. Hisz a húszezer civil mellett még volt legalább húszezer magyar hadifogoly, illetve a német származásuk alapján elhurcoltak egy része (hozzávetőleg tízezer személy) is magyar származású volt (Murádin 2017. 64–65.). Ezeknek az elhurcoltaknak fele, kétharmada térhetett vissza (Stark 2017. 27.). Vagyis legalább húszezres – a deportálás során eltűnt – kényszermigránssal számolhatunk erre a periódusra.

Ugyanebben a periódusban a tágan értelmezett erdélyi térségen belül más kisebbségi etnikumok sorsát, lélekszámának az alakulását is meghatározták a nemzetépítő, nemzeti homogenitást megcélzó, ezen logikák mentén indukált migrációs folyamatok. A 150–160 ezres észak-erdélyi zsidóság zömét, legalább 131 ezernyi személyt 1944 során haláltáborokba deportálták, ahol mintegy háromnegyedük elpusztult (Gidó és Sólyom 2010. 66–67.). A kényszermunka, deportálás és a külföldre menekülés következtében az 1941-ben 151 000 főt számláló észak-erdélyi zsidóság száma 1947-re 44,7 ezerre csökkent (Tibori Szabó 2004). A 100–110 ezres deportált, migrációra kényszerített, többségében elpusztított észak-erdélyi zsidóság zöme a magyar nyelvet nemcsak ismerte, de mindennaposan használta is, tehát nagy részük, legalábbis kulturális értelemben

magyarnak tekinthető. Ám kikerülve e népesség identitásának és identifikációjának a kérdését, az erdélyi magyar nyelvi közösség szempontjából a veszteség egyértelmű.

Az erdélyi némettség, a szászok és a svábok lélekszáma is jelentősen apadt ebben a periódusban. Habár nem érintette őket az 1940 októberében Németország és Románia által a németek kitelepítésére aláírt egyezmény, amelynek következtében mintegy hatvanezer dél-bukovinai és dobruzsai német telepedett vissza (bármit is jelentsen ez) Németországba (Schechtman 1962. 266.), de számos más kontextusban, többnyire kényszerítő körülmények között bekövetkezett, jelentős elvándorlási folyamat jegyezhető.

A dél-erdélyi szászok és a bánásági svábok – tehát a Romániához tartozó némettség helyzete – az 1940-es évek elején viszonylag kedvező volt. Többek között egy német–román államközi egyezmény lehetővé tette, hogy a romániai német népcsoporthoz tartozó fiatalok a német hadsereg keretein belül tegyenek eleget katonai kötelezettségeinek. Mintegy 73 ezret soroztak be a Waffen-SS-be. Ezek helyzete radikálisan megváltozott 1944. augusztus 23. után, amikor Románia Németország ellen fordult, és megvonta a román állampolgárságot mindazoktól, akik német katonai vagy paramilitáris keretekben szolgáltak. Így ez a 73 ezer személy egyszerűen nem térhetett vissza Romániába (Schechtman 1962. 266–67.). A háború végén, a Románián belül megváltozott kollektív státus, a háborús események okán több német is elmenekült a visszavonuló német csapatokkal, mi több, rendezett és szervezett kollektív kitelepítésre vonatkozó próbálkozások is történtek. Tény, hogy 1950-ben a nyugati szövetségesek által ellenőrzött német ország-részben 149 ezer, a Szovjetek által ellenőrzött zónában 57 ezer Romániából származó németet számoltak össze (Schechtman 1962. 266–69.). Feltételezve, hogy beleszámolták az 1940 elején (Dél-Bukovinából és Dobruzsából) kitelepítettek is, minimálisan 140 ezer a tág értelemben vett Erdélyből Németországba kitelepített, kitelepített, elmenekült némettel számolhatunk.

Már a háború során kollektív bűnösként kezelt német közösség Románia szovjet katonai megszállása során további megpróbáltatásokkal nézett szembe. A szovjet katonai parancsnokság egyoldalú (tehát a román hatalmi beleegyezést mellőző) döntése nyomán 93,5 ezernyi romániai német felnőtt férfi és nő kitelepítését kezdeményezték, amiből végül 63,3 ezret vittek el a Szovjetunióba, ahonnan legalább egytizedük nem tért vissza (Schechtman 1962. 269–270.).

Ezeknek a német népességáramlásoknak van némi magyar vonzata is. Hisz a bánásági svábok jelentős része beszélte és használta a magyar nyelvet. Távozásuk egyértelműen (és a magyar nyelvhasználat szempontjából hátrányosan) hozzájárult a bánásági régió nyelvi rendjének az átalakulásához.

Az első világháború végétől a második lezárásáig a nemzeti tér átrendeződése kapcsán lezajló népességmozgások kontextusában összesítve legalább 310 000 magyar nemzetiségű személy hagyta el végleg Erdélyt, ugyanakkor eltűnt 110 000 (zömében haláltáborba deportált) zsidó, illetve 150 000 körüli volt az eltávozott szászok és svábok száma. Vagyis Erdély 1910-es össznépességének majdnem 11 százaléka, a nem román nemzetiségű népesség 23 százaléka. A magyar nyelvhasználókat tekintve ennek a periódusnak a veszteségei a magyar etnikumúak számánál egyértelműen jelentősebbek, hisz az eltávozott zsidók jelentős zöme beszélt, sőt domináns mindennapi kommunikációs nyelvként használta a magyart. Ugyanígy a svábok, régiótól függően (a Partiumban inkább, a Bánáságban is, de kevésbé jellemzően) ismerték és különböző helyzetekben használták a magyar nyelvet.

■ Migrációs szempontból a kommunista rendszer sajátossága talán az volt, hogy – legalábbis elvben – megszűntek, illetve mindenképpen visszafogottabban érvényesültek a masszív népességáramlásokat kiváltó okok. A gazdaságszervezést illetően a szovjet tömbön belül – 1949-től kezdődően – egy új regionális gazdasági együttműködési, integrációs struktúra érvényesült, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (rövidítve KGST). Függetlenül attól, hogy mi volt ennek a transznacionális szerveződésnek a gazdasági lényege, egy biztos: a legtöbb kelet-közép-európai szocialista rendszert leválasztotta arról az átfogó gazdasági struktúráról, amelyet a globalizáció jelentett (Bideleux 1996). Vagyis a gazdasági világrendszeren belül sajátos logikával működő elkülönülő struktúraként érvényesült. Habár az intenzív áruforgalom és a valamelyes mértékű szakosodás jellemezte ezt a transznacionális integrációt, a munkaerő kezelése megmaradt tagországi hatáskörnek, a KGST-rendszeren belül (eltérően a kapitalista logikára alapozó globális gazdasági struktúráról) alig fordult elő a jelentős volumenű fejlődési aszimmetriák által indukált munkaerő-migráció. A létező szocializmus elvben teljes foglalkoztatásra alapozott, és ha ki is alakul munkaerőfelesleg, azt a központi, tervezett újraelosztás logikájában oldották meg, gigantikus beruházások felé irányítva a többletet.

Ugyanakkor a Keletet a Nyugattól elválasztó Vasfüggönynek egyik fontos funkciója a létező szocializmusnak a kapitalizmus viszonylatában tételezett felsőbbrendűség illúziójának a fenntartása volt. A Nyugat irányú ellenőrizetlen migrációt ideológiai megfontolásokból nagymértékben korlátozták, fokozottan ellenőrizték (Mueller 1999. 702.). Eközben a nyugati államok menekültpolitikája a keleti tömbből érkező, politikai menedékjogért folyamodók irányában jelentős mértékben nyitott volt (Appleyard 2001. 11.) A *Pax Sovietica*, a szovjet katonai és ideológiai ellenőrzés alatt bevezetett és fenntartott regionális stabilitás egyik eleme az volt, hogy visszafogta a nemzetállami reflexeket, amelyek az állami kényszer és erőszak eszközeinek (deportálás, erőszakos asszimilációs törekvések) a felhasználásával felszámolják a pluralizmust. Tehát jelentős mértékben korlátozták a kommunista elitek nemzetállami törekvéseit, az olyanokat, amelyek a két világháború kontextusában jelentős migrációs áramlásokat, menekülthullámokat eredményeztek. Persze ez nem zárta ki a különböző kisebbségek ellenőrzött, általában kétoldalú, államközi megegyezésre alapozó, bizonyos mértékig önkéntes elvándorlását.

Tulajdonképpen 1950–1992 között ez utóbbi jellegzetességekkel bíró etnikai migráció volt a meghatározó kelet–nyugat irányú áramlás. Ebben a periódusban Fassman becslései szerint 14,6 millió személy mozdult el Keletről Nyugatra. Ezek 75 százaléka a származási országban kisebbséghez tartozó személy volt, aki többnyire valamilyen előzetes államközi megegyezés keretén belül emigrált. Tíz százalék politikai emigráns volt, vagyis olyan, akít a nyugati országok menekültként fogadtak be. Tizenöt százalék pedig a klasszikus „gazdasági” vagy munkamigráció logikájában mozdult el, amelyben nagy a szerepe a volt Jugoszlávia liberális migrációs politikában (Fassmann és Munz 1994. 525–528.).

A romániai migrációs kép is hasonló. Az állam átfogó és viszonylag hathatós ellenőrzést gyakorolt a külső migrációt illetően. Ez azonban nem jelenti a kivándorlás teljes leállítását, hanem az folytatódik, többnyire a különböző kisebbségekért kiálló anyaországokkal (Izrael és a Német Szövetségi Köztársaság) kötött,

többé-kevésbé hivatalos megegyezések keretein belül, valamelyes mértékben engedélyezik a család egyesítéseket is, és természetesen jó páran eltávoznak úgy, hogy politikai menedékjogért folyamodnak különböző nyugati államokban. Ennek következtében ebben a periódusban is viszonylag magas volt az elvándorlás mértéke. 1948–1989 között a kumulált migrációs szaldó (ez éves bevándorlók számából levonva a kivándorlókét) 783 578 volt, tehát a kivándorlás minden bizonyossággal meghaladhatta 820 ezret, hisz a Szovjetunióból 1953–1956 között visszatérő deportáltakat bevándorlóként jegyezték (Muntele 2003. 36.).

1. táblázat. Az 1975-1989 között Romániából kivándorló népesség főbb etnikumok szerint

	1975-1979		1980-1985		1985-1989	
	N	%	N	%	N	%
Román	23 243	31,11	46 545	36,90	58 787	36,16
Magyar	5296	7,09	8809	6,98	32 248	19,84
Német	36 911	49,41	62 386	49,46	61 818	38,02
Zsidó	7758	10,38	6362	5,04	5575	3,43
Más	1503	2,01	2024	1,60	4151	2,55
Összesen	74 711		126 126		162 579	

Saját szerkesztés. Adatok forrása a román statisztikai hivatal közleményei (CNS 1993:143)

Habár a kivándorló népesség etnikai/nemzetiségi felosztását illetően csak 1975-től kezdődően vannak adataink, amelyek egyértelműen tükrözik, hogy a kisebbségi etnikumok majdnem kétharmadát tették ki a román statisztikai hivatal által regisztrált kiáramló népességnek, megalapozottan feltételezhető, hogy a helyzet már 1948-tól kezdődően hasonló volt. Ugyanis a zsidó népesség kivándorlása már a második világháború alatt elkezdődött, és kisebb megszakításokkal a létező szocializmus periódusa alatt folyamatos volt. 1948–1989 között hozzávetőleg 270 000 romániai zsidó távozott csak Izraelbe (Bines 1998. 94.). A németek kivándorlása a hetvenes évek második feléig jelentősen fluktuált, és csak 1977 után, egy kétoldalú államközi egyezményt követően stabilizálódott évi 11–13 ezres kvóta formájában. A németek tömeges elvándorlása, tulajdonképpen 1992–1993-ban zárult le, miután a megelőző két-három évben, összesítve 80-100 ezres csúcstól regisztráltak csak a romániai statisztikák. A német statisztikákra alapozó összesítések szerint 1950-től 1992/93-ig mintegy 430 ezer romániai német telepedett át Németországba (Fassmann és Munz 1994. 532.).

Ezeknek a masszív elvándorlásoknak is számos magyar vonatkozása volt. Először a már említett nyelvi vonatkozások. Ugyanis a történelmi Erdély és a Partium területén élő és a második világháborút túlélő zsidóság zöme ismerte és használta a magyar nyelvet. Ugyanígy mindenképp a partiumi, de részben a bánási svábok esetében is jelentős volt a magyar nyelvet ismerők, használók aránya. Ugyanakkor mivel ez a két etnikai jellegű migrációs csatorna működött kiszámíthatóan, nem kizárt, hogy számos vegyes felmenővel rendelkező vagy vegyes házasságban élő, magát magyarnak (is) valló személy kapcsolódhatott be ezekbe az áramlásokba.

A magyaroknak az elvándoroló népességen belüli aránya (legalábbis a nyolcvanas évek végéig) nem volt kimagasló, a rendelkezésre álló adatok nem árulkodnak a magyarokat érintő kiemelkedően magas elvándorlásról. Például 1958–1987 között a Magyarországon Romániából származó visszahonosítottak száma 7520 volt (Tóth 1997. 115.). Viszont a román statisztikai adatok is 1984–1985-től kezdődően a magyarok elvándorlását illetően radikális változást tükröznek. Ebben a két évben már a regisztrált kivándorlók között a magyarok aránya majdnem 9 százalékra, valamivel az össznépelességen belüli részarányuk fölé emelkedik, majd a nyolcvanas évek második felében az összesen regisztrált kivándorló népesség növekedésénél gyorsabb ütemben növekedve ível felfele. Ezzel párhuzamosan egyértelműen növekszik a román statisztikai hivatal által valószínűleg nem regisztrált migráció is. Például jelentősen megnőtt a nyugati államokban politikai menedékjogért folyamodó román állampolgárok száma, az 1980-ban regisztrált 2864-ről az 1989-es 14 864-re (UNCHR 2001). És ezek az adatok nem tartalmazzák a Magyarországra irregulárisan távozók számát, akik közül sokan a megváltozott bevándorlási szabályoknak betudhatóan már Magyarország területén rendezhették, legalizálhatták a helyzetüket. Nem túlzás tehát, ha az 1985–1989 között Magyarországra távozók számát minimum 50 ezerre becsüljük (Horváth 2005). Am szokványos legális csatornákon (Romániából beinduló legális kitelepedési folyamat), illetve a nyolcvanas évek végén megnyíló más kevésbé szokványos, reguláris csatornákon (menedékjog például) eltávozó erdélyi magyar migránshullám igazából csak 1992 után csengett le. Összesítve hozzávetőleg 75 ezerre tehető azon magyarok száma, akik ebben a hullámban 1988–1992/1993 között Romániából Magyarországra telepedtek (Horváth 2005. 58; Tóth 1997. 73.). De mivel a kitelepedő magyarok nemcsak Magyarország irányába mozdultak el, hanem különböző periódusokban és különböző csatornákra alapozva más irányokba is vándoroltak, a kommunizmus bukása környékén körvonalazódó és lezajló kivándorlási/menekülési hullámban (hozzávetőleg 1987–1993 között) kb. 90-95 ezer erdélyi magyar távozott el, zömük Magyarországra (Horváth 2005. 59.).

A kommunizmus periódusa, a globalizáció viszonylatában alternatív gazdasági fejlődés lehetőségét nyitotta meg ennek a térségnek. Erre a struktúrára alig volt jellemző a munkaerő határokon túli migrációja, a gazdasági lehetőségeket követő vándormozgalmi folyamatok. Ugyanakkor a nemzetállami logika továbbra is meghatározó módon hozzájárult (ebben a migrációs lehetőségek szempontjából szűkös korlátok között tartott periódusban is) a migrációs mozgások fennmaradásához. Igaz, az ebben a periódusban lezajló etnikai/kisebbségi migráció, összehasonlítva az első világháborút követő időszakkal, sokkal kevésbé volt drámai. Nem fordultak elő kényszerű kitelepítések, megsemmisítés céljából történő deportálások, határváltozások kapcsán beinduló tömeges és kétségbeesett sorskeresések. A létező szocializmus alatt lezajló etnikai migrációt olyan etnikai kiválási folyamatként jellemezhetjük, amely többnyire az anyaországok támogatásával történt, és többnyire a származási országok hatóságainak valamiféle együttműködésével. Az elvándorló csoportok számára, habár a drámai múlt megélt történelem, és a tapasztalat mellett is távozási döntésüket nem valamiféle aktuális, közvetlenül fenyegető veszély motiválja, hanem akár a jobb élet reményében is történik (Brubaker 1998). A magyaroknak a kommunista Romániából történő tömeges menekülése valamelyest különbözött a zsidók és a németek „etnikai” migrációjától. Egyrészt a nyolcvanas évek során egyre súlyosbodó

általános állampolgári problémák mellett (romló életszínvonal, erősödő politikai elnyomás) az erdélyi magyarok sajátos etnikai fenyegetettségekkel is szembesültek. A magyar származásúak hatalomból történő kizárását követte az anyanyelvi oktatási rendszer fokozatos mozgásterének a szűkítése, aztán fokozatos leépítése, a művelődési intézmények fokozatos elsorvasztása és fiatalok mobilitási lehetőségeinek a fokozatos beszűkülése. Minderre rájött még az egyre nyíltabb és zabolátlanabb magyarellenés retorika. A menekülési hangulat általános volt, de az erdélyi magyaroknak valamivel több okuk volt csomagolni. Az illegális elvándorlók növekvő száma volt az a tényező, amelyik a nyolcvanas évek legvégén a magyar államot arra készítette, hogy menekülteket befogadó országgá alakuljon. És habár a menedék intézményét (amely megkönnyítette az addigi menekültek sorsának az intézését, de újabbakat is vonzott) egyetemes emberi jogokat érvényesítő humanitárius eszközként intézményesítette, egyértelmű, hogy a határon túlról érkező magyarok helyzetének a rendezése volt a meghatározó rövid távú cél. Mindenképpen tény, hogy Németország (pontosabban az NSZK) és a zsidó állam proaktív szerepet játszott a Romániából kiinduló „véreik” migrációjának a megszervezésében, a magyar esetben Magyarország szerepe inkább reaktív volt. Vagyis a nyolcvanas évek végén elindult Magyarország irányú erdélyi magyar migráció inkább a két világháború korszakát idéző etnikailag motivált menekülés, mintsem egy kevésbé drámai módon működő, szervezett és hatalmilag határozottan támogatott etnikai kiválási folyamatként értékelhető.

A posztkommunista migrációs folyamatok

■ A létező szocializmust jellemző gazdasági integráció bizonyos mértékben sikeresnek mondható. Hisz egyfajta gazdasági növekedést és társadalmi modernizációt eredményezett. Viszont az elszigetelődés a 20. század közepétől ismét fellendülő világ gazdaságtól hosszú távon világ gazdasági periferikus helyzetüket erősítette, hisz ezek a gazdaságok lemaradtak a világ gazdaságra jellemző trendektől, jelentős technológiai versenyhátrányt halmoztak fel a központilag koordinált szocialista gazdaságszervezési időszak alatt (Berend 2013. 174.). Ennek betudhatóan a szocialista rendszerek politikai összeomlását követően gyorsan bekövetkezett gazdasági összeomlásuk is.

Érzékeltetésképpen Romániában 1993-ban az ipari termelés volumene az 1989-es érték 47 százalékát tette ki (Szász 2011. 293.), a kilencvenes évek során pedig az iparban alkalmazottak száma majdnem felére csökkent. Általában a piaci átmenet, a tulajdonosi és általános gazdasági szerkezetváltás majdnem egy évtizedet húzódott, és a gazdasági növekedés csak az ezredfordulótól kezdődött újra. Ám Romániában a piaci átmenet tulajdonképpen a globális gazdasági rend logikájába és struktúrájába történő (újra)beágyazódást jelentette: szabad kereskedelmet, a tőkepiacok nyitottá tételét, a globális (regionális) piacot szabályozó szereplők (Világbank, Nemzetközi Valutalap, Európai Bizottság) befolyásának a növekedését a gazdaságpolitikai irányvonalak meghatározásában és a munkaerő szabad, piaci logika szerint történő mozgását. Romániának a globális struktúrába történő visszaágyazódása egy periferikus, félperiferikus sávba történt (Horváth és Kiss 2015). Nos a globális gazdaságszerkezet egyik jellemzője a munkaerő mobilitásának egyfajta állandósulása. A globalizáció központi régióinak számítói országok munkaerőpiacai folyamatosan vonzzák mind a magasan képzett kompetitív munkaerőt, illetve a különböző szektorokban felmerülő hiányossá-

gok pótlására a szakmunkásokat, mind a kevésbé képzett dolgozókat. Vagyis Románia 1989 után olyan helyzetbe került, hogy a globális gazdasági struktúrákban történő (újra)integrálódása velejárájaként a népesség egyfajta, ha nem is világ-, de európai uniós szintű munkaerőpiaci lehetőségek struktúrájában keresi a jobb megélhetés lehetőségét. Ami tekintettel a központi régiók és Románia között fennálló aszimmetriákra egy összességében nagy volumenű, az elmozdulástípusok vonatkozásában nagyon változatos és összetett elvándorlást eredményezett.

Így az 1989 utáni migrációtörténet egyfajtaképpen tükrözi Románia visszategyenesítését a világgazdaság globális struktúráiban.

Az 1990–1993 között fellendülő (legalább 350 ezres) migrációs hullám tulajdonképpen a kommunizmus alatt felhalmozódott migrációs potenciál kioldása volt. Egyrészt a rendszerváltás egyik legelső, szabadságot, változást sugalló gesztusa az útlevelelrendszer és a Romániából történő kiutazás liberalizálása volt. Az addig elvándorolni szándékozók a kommunizmusba bejáratott csatornákon próbálták (végre) elhagyni az országot. Ezek közül talán a legfontosabb a politikai menedékjog volt, csak 1990–1994 között 350 ezer román állampolgár folyamodott Nyugat-Európában politikai menedékjogért. Ebben a periódusban folyt és egyfajtaképpen zárult le az 1987-ben kezdődött romániai magyarok Magyarország irányú menekülése. Ennek a hullámnak az egyik következménye a nyugati országok elzárkózása volt. Romániát biztonságos országnak nyilvánították, megszigorították a vízumrendszert.

1994–2002 között a munkamigrációs szárnypróbálgatások időszaka volt. Tulajdonképpen ez a periódus már elkezdődik a kilencvenes évek legelején. Már akkor megjelent az a romániai migránskategória, amely nem feltétlenül vagy kizárólag a végeleges kitelepedést célozza meg az elmozdulásával, hanem a rövid- vagy középtávú munkavégzést, amilyen formában és ott, ahol ehhez hozzá lehetett férni. Feketemunka, informális vagy félig legális alkalmazás, legyen az Athén vagy (a szerencsésebbje számára) Párizs. Rövidebb idejű munka vagy huzamos, akár évekig tartó lét a legalitás peremén. A romániai magyarok valamivel szerencsésebbek voltak, hisz Magyarország gazdasága viszonylag jelentős felvevőnek bizonyult az erdélyi (fekete)munkára, és (ha nem is feltétlenül a nemzeti szolidaritási, de) nyelvismereti alapon piaci előnyt élveztek más Romániából érkezőkkel szemben. Tehát ebben a fázisban is van még a migrációnak valamelyes etnikai színezete. Ugyanekkor főleg Magyarország irányába beindulnak más típusú elmozdulások is, például a tanulási célú migráció, amelynek zömében ugyancsak erdélyi magyar fiatalok voltak a hasznélvezői (Horváth 2004). Mind a munka, mind a tanulás céljából elmozdulók egy részének hosszabb távon sikerült stabilizálni idegenrendészeti szempontból a helyzetét, sikerrel pályázva különböző időtartamú tartózkodási, munkavállalási, esetleg letelepedési engedélyre. 1992–2002 között 45 ezernél valamivel több román állampolgár kapott Magyarországon letelepedési engedélyt (Horváth 2005. 110.). És ők idővel „végelegesen” áttelepedett magyar állampolgárrá válhattak, de nem ez volt az áttelepedési folyamat egyetlen lehetséges útja. Mások akár évekig is megmaradtak bizonytalan idegenrendészeti státusú, határon túlra ingázó munkásnak.

Erre a periódusra (pontosabban 1992–2002-re) vonatkozóan a becslés (romániai) magyar migrációs veszteség 110 000 személy (Kiss és Barna 2012. 59.).

Az 2002–2007 közötti időszak jelentős változást hozott mind Romániának a globalizált struktúrákba történő beágyazódását, mind a migrációt tekintve.

2002-ben következik be a vízumkényszer eltörlése, ettől kezdve a román állampolgárok szabadon utazhatnak az EU területén, majd 2007-től szabadon is vállalhatnak munkát. Ennek a következményei a migráció szempontjából nagyon mélyrehatóak. Ugyanis 2000 februárjában Románia elkezdte az EU-s csatlakozási tárgyalásokat, és egyre inkább körvonalazódik az a pillanat, amikor a román állampolgárok is teljes joggal szabadon mozoghatnak az unió munkaerőpiacain. A kilencvenes évek szigorításai ellenére néhány EU-s országban már jelen levő, javarészt irreguláris (részlegesen eleget téve a tartózkodás és/vagy a munkavállalás akkor érvényes szabályainak) román migránsok száma jelentősen megnőtt az ezredfordulóra. Tehát a már létező irreguláris helyzetek kezelésére és előkészítendő a csatlakozás különböző lépéseit számos ország regularizációs intézkedésekbe kezd, olyanokban, amelyek során minden retorziót mellőzve lehetőségessé válik tartózkodási és munkavállalási engedély kiváltása. 2002-ig Olaszországban 168,7 ezer, Spanyolországban (2002–2005) 127,5 ezer addig illegálisan ott tartózkodó román állampolgárnak biztosítanak törvényes tartózkodási lehetőséget (Finotelli és Arango 2011. 501, 506.). Tehát beindul az addig nagymértékben irreguláris Romániai kivándorlás szabályos mederbe terelése. Így a 2002-ben bekövetkező szabad utazás lehetősége kontextusában számbelileg jelentősen megnőtt román vendégmunkások, már sokkal ellenőrzöttebb és biztosabb legális csatornákon keresztül tagolódhatnak be a munkaerőpiacra, illetve lehetővé vált a családtagok, hozzátartozók legális csatlakozása is. Ilyen feltételek között a külföldön tartózkodó román migránsállomány jelentősen megnőtt. Ha 2000-ben 1,3 millióra becsülték a külföldön huzamosabb ideig tartózkodó román migránsállományt, 2010-re ez megduplázódott, elérve a 2,67 millió személyt (Horváth és Kiss 2015.115.).

Magyar vonatkozásban az az érdekes, hogy főleg a dél-erdélyi és a vegyes nagyvárosokban élő magyarok kezdenek bekapcsolódni ezekbe a többnyire Olasz- és Spanyolországba irányuló áramlásokba, de a tömbmagyarság még mindig inkább – a relatív jövedelmezőség szempontjából kevésbé előnyös – Magyarország irányába mozdul el, hosszabb-rövidebb periódusokra. Esetleg rendezkedik be hosszú távra, majdnem teljesen kizárva vagy legalábbis a beláthatatlan jövőbe elgondolva a hazatérést.

2007 után – a Romániából származó munkaerő mozgásának a majdnem teljes liberalizálódás körülményei között – számos, a migrációval kapcsolatos életforma alakult ki. Egyesek – és nem kevesen – a *hosszú távú bevándorló* kategóriájába sorolhatóak. Vagyis évek óta külföldön élnek, és ha jó részük adminisztratív szempontból még mindig romániai lakosnak számít (szerepelnek a román lakossági nyilvántartásban), de tényleges életvitel és intézményes kötődés szempontjából (munka- és lakhely, gyermekek iskoláztatása, adózás és társadalombiztosítás stb.) legfennebb a romániai legális és nem a reálisan itt élő népesség részét képezik. Mások a *folyamatos migráns* kategóriájába illeszkednek, a családfenntartáshoz szükséges erőforrásokat többnyire hosszabb-rövidebb külföldi munkavállalási epizódok során teremtik elő, a belföldi munkaerőpiacon történő elhelyezkedés számukra majdnem teljesen mellékes. Igaz, a vendégmunka során szerzett erőforrások zömét itthon, a háztartásra és a családra költik. Ugyanakkor kialakult az *alkalmi migránsok* ugyancsak jelentős rétege, akik hosszabb-rövidebb ideig dolgoznak, tanulnak, vagy a régebben eltávozott családtagokkal élnek, de kilépésük (még ha huzamosabb időtartamú is) egyszeri, semmiképpen

nem rendszeres. A külföldi tartózkodások mellett huzamos itthoni aktivitás a jellemző, aktív életkor esetében jellemző a belföldi munkavállalás.

Ebben a periódusban jelentős átrendeződések történtek a migráció célországait illetően. Olaszország és mindenekelőtt Spanyolország jelentősen veszített a vonzerejéből, miközben növekszik a Németország és Anglia irányú elmozdulások száma. És ez érvényes az erdélyi magyar elvándorlók nagy többsége számára is. Az EU-s csatlakozást követően Magyarország mint a migráció célországa jelentős mértékben veszített a vonzerejéből.

Tény, hogy a 2013-as (egyres esetekben 2015-re vonatkozó) becslések szerint a külföldön tartózkodó romániai származású (születésű) népesség volumene meghaladja a 3,4 milliót (Horváth és Kiss 2015. 114.). A migrációs veszteségként elkönyvelt magyarok számát a 2002–2011 közötti periódus vonatkozásában 111 000-re becsülik (Kiss és Barna 2012. 63.).

Következtetések

■ Az utóbbi valamivel több mint egy évszázadot egyszerre jellemezték a radikális, majdnem ellenőrizhetetlen változások (globalizáció) és a kőkemény következetességgel érvényesített átfogó rendszerépítési projektek (nemzeti homogenizáció, kommunizmus). Mindkét erővonal, igaz, eltérő készítő és kényszerítő mechanizmusok érvényesítésével, de jelentős mértékben migrációt gerjesztő hatással volt az erdélyi magyarokra is. A két – térségünk vonatkozásában meghatározó (1880–1914 közötti és az 1992-től errefelé érvényesülő) – globalizációs hullám majdnem negyedmillió erdélyi magyar migrációját eredményezte. Az államhatárok változása, a létező szocialista rendszer kiépülésének, majd krízisének a körülményei között bekövetkezett etnikai jellegű nyomás és készítetés történelmileg nagyon változatos kontextusaiban bekövetkezett migrációk 450–480 ezer magyar elvándorlását idézte elő. És mindehhez még hozzájön a magyar nyelvet ismerő és a mindennapi életben használó, a magyar kultúrához (is) folyamodó, nem egy esetben azt kreatívan teremtő nem magyar származású népesség tömeges eltűnése, ami, történelmi távlatban nézve, egyértelműen beszűkítette a magyar nyelvűség mozgásterét.

■ KÖNYVÉSZET

Ájus Ferenc: *Születésszám, modernizáció, vallás és birtok-elaprózódás Erdélyben, 1900–1910*. Demográfia 2010. 53(2–3). 135–156.

Alonso, Ana María: *The politics of space, time and substance: state formation, nationalism, and ethnicity*. Annual review of anthropology. 1994. 23. 379–405.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London, 1991.

Appleyard, Reginald Thomas: *International migration policies: 1950–2000*. International migration : quarterly review 2001. 36(6). 7–20.

Bade, Klaus J.: *Migration in European History*. Blackwell Publishing, Oxford, 2003.

Berend T. Iván: *An economic history of nineteenth-century Europe: diversity and industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

Bideleux, Robert: *The Comecon experiment*. Edited by Robert Bideleux and Richard Taylor (Ed.). ^ (Eds.): *The Comecon experiment*, Routledge, London–New York, 1996. 174–204.

Bines, Carol: *Din istoria imigrărilor în Israel*. Editura Hasefer, Buc., 1998.

Bolovan, Ioan: *Emigration de la population transylvaine dans le second moitié du XIXe siècle et au début du XXe siècle*. Transylvanian Review 1999. VIII(3). 140–154.

Brubaker, Rogers: *Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

Migrations of ethnic unmixing in the "New Europe". The International migration review 1998. 32(4). 1047–1064.

National homogenization and ethnic reproduction on the European periphery. Edited by Marzio Barbagli and Harvie Ferguson (Ed.). (Eds.): *National homogenization and ethnic reproduction on the European periphery*, Il

- Mulino, Bologna, 2009. 201–21. CNS: *Anuarul statistic al României* Comisia Națională pentru Statistică, Buc., 1993.
- Fassmann, Heinz – Rainer Munz: *European East-West Migration, 1945–1992*. International Migration Review 1994. 28(3). 520–538.
- Finotelli, Claudia – Joaquín Arango: *Regularisation of unauthorised immigrants in Italy and Spain: determinants and effects*. Documents d'Anàlisi Geogràfica 2011. 57(3). 495–515.
- Gellner, Ernest: *Nations and nationalism*. Cornell University Press, Ithaca, 1983.
- Gidó, Attila – Zsuzsa Sólyom. *The surviving Jewish inhabitants of Cluj, Carei and Oradea. The survey of the World Jewish Congress in 1946. Working Papers in Romanian Minority Studies* 2010. 35.
- Hirst, Paul – Grahame Thompson – Simon Bromley: *Globalization in Question*. John Wiley & Sons, Cambridge / Malden, 2015.
- Horváth István: *Az erdélyi magyar fiatalok Magyarorszáig irányú tanulási migrációja: 1990-2000*. Erdélyi Társadalom 2004. (2/2004). 59–84.
- Változó környezet állandósuló trendek?* Edited by István Horváth (Ed.).(Eds.): *Változó környezet állandósuló trendek?* Scientia Kiadó, Kvár, 2005. 9–132.
- Horváth, István – Tamás Kiss: *Depopulating semi-periphery? Longer term dynamics of migration and socio-economic development in Romania*. Demográfia 2015. 58(5). 91–132.
- Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI század első évtizedében. Demográfiai és statisztikai elemzés. Studii de atelier în cercetarea minorităților naționale din România*. 2012. 431–474.
- Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl, a Kárpát medencében*. Tankönyvkiadó, Bp., 1991.
- Massey, Douglas S.: *Economic Development and International Migration in Comparative Perspective*. Population and Development Review 1988. 14(3). 383–413.
- McGarry, John: *‘Demographic engineering’: the state-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation*. Ethnic and Racial Studies 1998. 21(July 1998). 613–638.
- McGarry, John – Brendan O’Leary: *The politics of ethnic conflict regulation : case studies of protracted ethnic conflicts*. Routledge, London–New York, 1993.
- Mueller, Carol: *Escape from the GDR, 1961-1989: Hybrid Exit Repertoires in a Disintegrating Leninist Regime*. The American Journal of Sociology 1999. 105(1999/3). 697–735.
- Muntele, Ionel: *Migrations internationales dans la Roumanie moderne et contemporaine*. Edited by Dana Diminescu (Ed.). (Eds.): *Migrations internationales dans la Roumanie moderne et contemporaine*. Editions de la Maison des sciences de l’homme, Paris, 2003. 33–51.
- Murádin Kristóf: *Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944 és 1953 között – különös tekintettel a reformátusokra*. In: *Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944 és 1953 között – különös tekintettel a reformátusokra*. Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Debrecen, 2017. 62–84.
- Murgescu, Bogdan: *România și Europa: acumularea decalajelor economice: 1500—2010*. Polirom, Iași, 2010.
- Münz, Rainer: *Az üldözések évszázada*. Regio 2003. (2003/1). 36–56.
- Rae, Heather: *State Identities and the Homogenisation of Peoples*. Cambridge University Press, New York, 2002.
- Schechtman, Joseph B.: *Postwar population transfers in Europe 1945-1955*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962.
- Stark Tamás: *Migrációs folyamatok a második világháború alatt*. Kisebbségkutatás 2001. 4/2001 29–39.
- Magyar foglyok a Szovjetunióban. Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Debrecen, 2017. 13–32.
- Szász Levente: *România ipara*. Kriterion Könyvkiadó – Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Kvár, 2011. 289–320.
- Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948)* I. Korunk 2004. (8). 76–85.
- Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Püski, Bp., 1997.
- UNCHR: *Asylum Applications in Industrialized Countries 1980-1999*. United Nations High Commissioner for Refugees – Population Data Unit. Population and Geographical Data Section, Geneva, 2001.
- Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Bp., 1998.
- Venczel József: *A székely népfelleg*. In: *A székely népfelleg*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988. 108–22.